

Саргайкаев Ж.А.

**ЭТИШТЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ГРУППАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ
КЛАССИФИКАЦИЯЛОО ПРИНЦИПТЕРИ**

Саргайкаев Ж.А.

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ГЛАГОЛОВ И ПРИНЦИПЫ ИХ
КЛАССИФИКАЦИИ**

УДК:4С

Сөздүн семантикасы («семантика» термини «сөздүн мааниси» – деген термин менен бир мааниде колдонулат) тилчилер гана эмес философтор, психологдор, семиотиктердин талаш-тартыш, талкуу жараткан предмети болуп эсептелет. Сөздүн семантикасы менен философиянын айрым категорияларынын ортосундагы байланышты окумуштуулар байыркы убактарда эле белгилеп келишкен. Мисалы, сөздүн семантикасы менен таанып билүү теориясынын биримдиги – философтордун тилдин философиясы менен иштөөсүнө түрткү болду. Азыркы мезгилде тилдин философиясынын үстүндө философтор гана эмес, тилчилер да эмгектенүүдө [1].

Сөздүн семантикасын изилдөө тилдин теориясын өнүктүрүү үчүн гана зарыл эмес, ал чоң практикалык мааниге да ээ.

Тил илиминде лексика-семантикалык топтор жөнүндө түшүнүк тилдин системалык мүнөзүн таануу менен байланыштуу. Ошондуктан маанинин өзү да татаал түшүнүк. Ал бир нече эң кичине элементтерден (семдерден) турат жана башка категориялар менен байланышта болот. Демек, ар кандай семантикалык изилдөөлөрдүн объектиси катары сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилеринин болуусу шарттуу күрүнүш. Лексикалык маани грамматикалык маанисиз болбойт, пикир алышуу учурунда лексикалык маани үзүнүн бир элементи катарында грамматикалык маанини алып жүрүт, б. а. грамматикалык маани менен байланышсыз сөздүн лексикалык мааниси болбойт. Бул жерде В.В. Виноградовдун «Сөз – бул лексикалык жана грамматикалык маанилердин ички конструктивдик бирдиги» деген аныктамасы үзүнү грамматикалык мүнүздүмүнүн күрсүткүчтүрүн камтып турат.

Сөздүн лексикалык маанисинин соста-вында ойлоо жана таануу процесстери менен түздөн-түз байланышкан элементтер (семалар) кездешет, речте колдонулган сүз объективдүү (табиятта адамдын акыл оюна карабастан жашоосу) дүйнө менен байланышта, ошондуктан сүйлөө учурунда угуучу адам сүйлөп жаткан адамды так түшүнөт. Тескерисинче, эгер сөз объективдүү дүйнө менен байланыштуу болбосо, жана алынган информация

ага дал келбесе адамдар бири-бирин түшүнө алмак эмес.

Натыйжада сөз – бардык жагынан талкуулоонучу жана изилденүүчү категория болуп эсептелинет.

Бул же тигил лексика-семантикалык топторго кириш үчүн сөз өз ара белгилүү бир маанилик элементтер менен байланышта болушу керек.

Тил илиминдеги структурализм өкүлдөрү «сөз жана анын мааниси башка группанын элементтери менен байланышканда гана таанылат жана бул группадан сырткары өз алдынча белгилүү бир маанини туюндура алышпайт», – деп эсептешкен. Алар сөздүн мааниси сөздөрдүн өз ара маанилик катышы-нын негизинде жаралат, сөздүн мааниси бир нече элементтерден (семдерден) турат деп окутушкан. Албетте, «сем» деген терминди колдонуу менен сөздүн маанисин бул семалардын суммасына барабар деп эсептеген структуралисттердин оюнан алыспыз. Сөздүн маанисин бөлүп кароо бул жөн гана семдерди терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Лингвистикада «сема» деген термин менен бирдикте «семема» деген термин да колдонулат. О.С. Ахматова сема жана семема деген термин бир эле түшүнүктү туюндурат деп жазат. «Семема»: биринчиден, вариант (альтернат); экинчиден, майда (чектүү) мазмун планындагы бирдик [2]. «Семема» биринчиден, мазмундук системанын эң кичине бирдиги, парасигматикалык катардагы башкача айтканда, сүйлөмдөр системасынын ага туура келген элементинин өз ара катышы [3]. Ошентсе да, көпчүлүк эмгектерде семаны сөздүн лексикалык маанисине теңейт [4]. И. Кучкартаев семаны адам аң-сезиминдеги предметтердин жалпыланган образы деп аныктайт.

Биз биринчи ойго кошулабыз. Сема сөздүн лексикалык маанисинин өзүнүн иплемициттик (сөздүн ички маанилик структурасын ачып көрсөтүү) мүнөзү менен гана айырмалангандыгын белгилеп кетмекчибиз. Сема деп, биз андан ары бөлүп кароого мүмкүн болбогон сөздүн эң кичине майда бирдигин түшүнөбүз. Демек, сема сөздүн эң кичине маанилик бөлүгү.

Биздин изилдөөбүз «Этиштин семантикалык варианттуулугу» болгондуктан этиштердин

семдик өзгөчөлүктөрүн маанилик топторго бөлүштүрүүгө аракет жасайбыз.

«Жүр» этишинин маанилик составына төмөндөгү семалар кирет:

1) буттун жардамы менен аткарылган кыймыл; 2) аракет; 3) бир орундан экинчи орунга субъектинин же предметтин жылышы; 4) кыймыл процесси жерде жүрөт; 5) кыймыл белгилүү багытка ээ эмес.

«Түш» этиши 1. Жогорудан, тоодон ж.б. төмөн карай багыт алуу. *Эртеңден баштап кырманчылардан башка иштөөчүлөр тоодон жакага түшөт (Т. Касымбеков).*

2. Ат үстүндө, транспортто жана башка отурган абалдан жер баскан абалга, жерде турган абалга өтүү. *Кычан кунандан ыргып түштү (Ш. Бейшеналиев).*

3. Транспорттун же башка бир нерсенин ичинен орун алуу. *Ак жоолугун делбиретип, жолоочулар түшкөн машинаны узатып турат (Т. Сыдыкбеков).*

4. Ажыроо; кулоо; бөлүнүү. *Тиш түшкөндө тил калат,*

Сүйлөй албай балдырап (Т. Сатылганов).

5. Башталуу, болуу. *Кыш түштү. Суук түштү. Караңгы түштү.*

6. Басуу, каптоо. *Чүйдүн талаасына боз түшүп турду (Ж. Бөкөнбаев).*

7. Белгилүү бир деңгээлден төмөнүрөөк абалда болуу. *Кыздардын чачтары беш өрүм болуп жаагынан түшүп турса, кандай жарашчу эле (Т. Сыдыкбеков).*

8. Кабылуу, капканга, тузакка жана башка кармалуу, дуушар болуу, туш келүү. *Жайган торго чалынып, Торго түштүң, турумтай (Т. Молдо) ж.б.*

Мындай маанилик элементтер аталыштардын маанилик элементтеринде да кездешет. Мисалы, «*карындаш*» деген сөздө төмөнкүдөй семалар кездешип жүрөт: 1) бир тууган; 2) ата жагынан тууган; 3) ургаачы; 4) кичүү.

Бирдей эле маанилик элементтер бир убакта бир нече сөздө кедешши мүмкүн. Мисалы, «*жүр*» жана «*кел*» этиштеринде алардын маанилик элементтеринин бир катары дал келет: кыймыл-аракет бир тегиздикте жүрүп, буттун жардамы аркасында ишке ашат, натыйжада предметтин, адамдын бир жерден экинчи жерге жылуусу иш жүзүнө ашат. Бирок, *жүр* этиши үчүн *кел* этиши берген маани туура келбейт, башкача айтканда, субъектинин бир нерсеге, бирөөгө жакындосу түшүндүрүлөт. Ал эми *жүр* этиши болсо, белгилүү бир багытты көздөй кетүү, жөнөө, баруу маанисин туюндуруп турат.

Жүр жана *жүгүр* этиштери кыймыл процессинде темпи боюнча айырмаланышат.

Демек, семдик группаларга кирген этиш сөздөрдүн семантикалык маанилери бардык эле учурда бири-бирине толук кандуу дал келе бербейт. Сөздүн лексикалык маанилик составында семалардын классификациясы, типологиялык группировкасы өтө татаал. Бул биринчиден, аларды аныктоонун объективдүү критерийи жоктугу менен түшүндүрүлөт, экинчиден, тилдерде бул семалар канча экендигин аныктоо кыйын. Кээде лексикалык жана грамматикалык маанилер аралашып кетет, аларды аныктоо, тактоо кыйынга турат. Мисалы, Л. М. Васильев жазгандай: «...кыймыл этиштери үчүн.. төмөндөгү оппозициялар мүнөздүү: багыты аныкталган / аныкталбаган семалар боюнча (баруу-басуу, учуу-сызуу ж.б.) жана бир багыттагы / ар кандай багыттагы (шаарга баруу, шаарда жүрүү ж.б.); физикалык жана психикалык оппозициядагы иш-аракет этиштери үчүн объективдүүлүгү/ объективсиздиги (иштейт-жасайт, окутат-окуйт ж.б.) жана тыянактуу/ тыянаксыз семалар боюнча (жасоо-түзүү, окуу-окуп чыгуу, издөө-табуу, ойлоо-ойлонуп бүтүү ж. б), физикалык жана эмоционалдык абалдагы этиштер үчүн (орун алуу, көңүл ачуу, сергүү-сергитүү, көңүл көтөрүү, толкундатуу-толкундануу, сүйдүрүү-сүйүү, кайгыруу-кайгыртуу)» [5]. Бул жерде көрүнүп тургандай Л. М. Васильев этиштердин семантикалык группаларын бириктирип турган семалары жөнүндө айтат. Сөздөрдүн лексика-семантикалык классификациясы жөнүндө айтылгандарды эске алып, сөздөрдү бир лексика-семантикалык топторго бириктирүүдө алар төмөндөгүдөй шарттарга жооп берүүсү зарыл:

1) Бири-бири менен аныкталган маанилик элементтер (семалар) аркылуу байланышы керек.

2) Бир класска же бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушу зарыл жана белгилүү бир парадигматикалык катарды түзүшү керек.

3) Группадагы башка сөздөр менен өз алдынчалуулугун сактоо менен байланышта болуусу зарыл.

4) Бири-бирин маанилик катышта толуктап, үзгүлтүксүз маанилик катарды түзүүсү зарыл.

Бул принциптерге таянуу менен азыркы кыргыз тилиндеги этиштерди төмөндөгүдөй бөлүмдөргө бөлүштүрүүгө болот.

1. Кыймыл-аракет этиштери;
2. Ал-абалды билдирүүчү этиштер;
3. Кыймылдын багытын билдирүүчү этиштер;
4. Кыймылдын ылдамдыгын билдирүүчү этиштер;
5. Сезимди билдирүүчү этиштер;
6. Ой жүгүртүүнү билдирүүчү этиштер;
7. Эмоцияны билдирүүчү этиштер ж.б.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. К вопросу происхождения условной формы тюркских языков. – В кн.: академику В.А.Гордлевскому М.: Изд-во АН СССР, 1953, с35-63.
 2. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. –М.: Учпедгиз.ч.П, 1953, с 176 .
 3. Богоусловский В.М. Слово и понятие.- Вн.: «Мышление и язык». – М.: изд-во Полит литературы, 1957, с 214-275.
 4. Кульчев Г.К. Семантические группы глаголов. – Советская тюркология, 1975, №3. С 7-16 .
 5. Васильева Т. Н. Глаголы движения в современном чувашском языке. – Автореф. Дис... канд. филол. наук. – Уфа, 1980, 25 с.
 6. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1973, 846 с.
-